

ARKADIUSZ ADAMCZUK – LUBLIN

**MINIATURY CZĘŚCI PIERWSZEJ DEKRETU GRACJANA – PARS
PRIMA, JAKO ODZWIERCIEDLENIE ZMIAN W OBRAZOWANIU
STOSUNKÓW REGNUM – SACERDOTIUM.
STUDIUM IKONOLOGICZNE**

Concordia Discordantium Canonum, pierwszy przyjęty powszechnie systematyczny zbiór prawa kanonicznego, potocznie zwany Dekretem Gracjana, powstały ok. poł. XII wieku, to jedno z istotnych osiągnięć kultury średniowiecza¹. Odegrał on kapitalną rolę nie tylko w historii Kościoła, lecz również

¹ Z punktu widzenia historii prawa kanonicznego i myśli polityczno-prawnej *Dekret Gracjana* doczekał się szeregu opracowań. Wymicnienie wszystkich znaczenie przekracza ramy niniejszego artykułu, dlatego zasygnalizowane zostaną jedynie najważniejsze. Jedynym wydaniem źródłowym pozostaje: Gratianus, *Concordia Discordantium Canonum* (Decretum), Ed. Ae. Feidberg, w: *Corpus Iuris Canonici*, Vol. I, Leipzig 1879 (repr. Graz 1959). Obecnie dostępne również w sieci Internet pod adresem: <http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian>; P. Fournier, G. Le Bras, *Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses décrétales jusq'au Décret de Gratien*, Paris 1931-1932; Stan badań nad historią prawa kanonicznego, z uwzględnieniem średniowiecza i *Dekretu Gracjana* referuje: S. Kuttner, *The Scientific Investigation of Mediaeval Canon Law: The Need and Opportunity*, w: *Gratian and the Schools of Law 1140-1234*, London 1983; O Gracjanie: S. Kuttner, *The Father of the Science of Canon Law*, „The Jurist”, 1 (1941), s. 2-19; tenże, *Graziano: l'uomo e l'opera*, „Studia Gratiana”, 1 (1953); tenże, *Harmony from Dissonance, An Interpretation of Medieval Canon Law*. W badaniach nad *Concordia Discordantium Canonum* i jego autorem ważne są prace polskiego uczonego Adama Vetulaniego: *Z badań nad prawem rzymskim w Dekrecie Gracjana*, „Zasopismo Prawnicze”, 30 (1935) s. 119-149; *Dekret Gracjana w świetle najnowszych badań*, „Polonia Sacra”, 1 (1948) nr 2 i 4; *Dekret Gracjana i pierwsi dekretyści w świetle nowego źródła*, Wrocław 1955; *Le Décret de Gratien et les premiers Décrétalistes à la lumière d'une source nouvele*, „Studia Gratiana”, 7 (1957). A. Stickler, *De ecclesiastica potestate coactiva materiali apud magistrum Gratianum*, „Salesianum”, 4 (1942); S. Chodorow, *Magister Gratian and the Problem of Regnum and Sacerdotium*, „Traditio”, 25 (1970), s. 364-381, tenże, *Christian Political Theory and the Church Politics in the Mid-Twelfth Century, The Ecclesiology of Gratians's Decretum*, Berkeley 1972. Z prac

w dziejach całej Europy łacińskiej. Będąc wyrazem myśli prawnopolitycznej, lansowanej przez środowiska reformatorskie, związane ze świętym Bernardem z Clairvaux², Dekret Gracjana oddziaływał nie tylko na stosunki wewnętrzkościelne. Istotny był również jego wpływ na określenie miejsca i roli Kościoła w średniowiecznej rzeczywistości, na jego relacje z władzą świecką i na pozycję świeckich wobec Kościoła. Przede wszystkim jednak był wyrazem stworzonego przez Kościół uniwersalnego systemu prawa, obejmującego ponadnarodową *Ecclesiae*, który stanowił poważną konkurencję dla prawa rzymskiego – świeckiego narzędzia w rękach władców świeckich.

W dziele tym autor zastosował nowoczesną wówczas metodę badawczą, nazwaną później scholastyczną. Pozwoliła mu ona na uporządkowanie bałaganu prawnego, jaki istniał we wcześniejszych zbiorach³. Gracjan poruszył i przedstawił propozycję uregulowania wielu istotnych w tym czasie problemów, dotyczących bieżących spraw społeczności chrześcijańskiej, takich jak: rola i zadania biskupów, sądownictwo kościelne, prawo małżeńskie, sprawy wojny czy lichwy (rozważanej na tle rodzącego się powoli w Italii systemu gospodarczego zapowiadającego kapitalizm). Ten *de facto* podręcznik prawa kanonicznego cieszył się ogromną popularnością w kręgach kościelnych i naukowych Europy⁴. O jego ogromnym znaczeniu świadczy to, iż do dnia dzisiejszego zachowało się ponad 600 rękopiśmiennych egzemplarzy dzieła, nie licząc wydań drukowanych. W Polsce przed II wojną światową przechowywano 12 rękopisów (4 uległy zniszczeniu bądź rabunkowi w czasie wojny)⁵.

Analiza Dekretu Gracjana, rozpatrywanego szeroko jako jednego z owoców ruchów reformatorskich XI w. oraz tzw. Renesansu XII wieku⁶, pozwala na lepsze poznanie instytucjonalnych aspektów funkcjonowania Kościoła. Ukazuje zarówno ogólną wizję jego kształtu, propagowaną przez zwolenni-

nowszych szczególnie ważne są prace amerykańskiego badacza Andreasa Winroth'a: *The Making of Gratian's Decretum*, Phd. Diss. Columbia University, 1996; *The two recensions of Gratian's Decretum*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung”, 83(1997), s. 22-31; *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000.

² H. Bloch, *The Schism of Anacletus II and the Glangfeuil Forgeries of Peter the Deacon of Monte Cassino*, „Traditio”, 8(1952) s. 160-161, przyp. 5; Chodorow, *Magister*, s. 366; tenże, *Christian Political Theory*, s. 27-64.

³ Vetulani, *Dekret Gracjana i pierwsi dekretyści*, s. 25.

⁴ Dekret Gracjana oficjalnie nigdy nie doczekał się oficjalnego zatwierdzenia przez władzę kościelną. Pozostał jedynie zbiorem prywatnym: K. J. Pennington, *A Study of Johannes Teutonicus Theories of Church Government and of the Relationship between Church and State, with an Edition of his Apparatus to Compilatio Tertia*, [b.m.] 1972, s. 12.

⁵ Vetulani, *Dekret Gracjana i pierwsi dekretyści*, s. 46 i przyp. 57.

⁶ Problem Renesansu XII wieku doczekał się już sporej literatury, pozycją klasyczną pozostaje C. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1928; M. Plezia, *Kronika Kadłubka na tle renesansu XII wieku*, „Znak”, 14(1962) nr 97-98, s. 978-994; stan badań, z uwzględnieniem roli Dekretu Gracjana omawia J. Verger, *La renaissance du XIIe siècle*, Paris 1996, s. 11-25.

ków reform, jak też ich poglądy na wiele spraw bardzo szczegółowych. Jest on również jednym z podstawowych źródeł historii społeczeństwa średniowiecznego. Podkreślona wyżej popularność i stosowanie Gracjanowych ustaleń, choćby w praktyce sądów kościelnych sprawiły, iż Dekret miał wpływ na realne życie w Europie. Historycy myśli prawnopolitycznej i zwłaszcza historycy prawa kanonicznego rozpatrując różne aspekty dzieła przyczynili się do lepszego poznania epoki dynamicznego rozwoju naszego kontynentu w XI - XIII w. Analiza miniatur figuralnych, zdobiących ogromną ilość rękopisów *Concordia Discordantium Canonum*, pozwoli ten obraz dopełnić⁷.

Ze względu na rozległość problemów poruszanych przez Gracjana skupimy się tutaj tylko na jednym z nich, który był niezwykle istotnym dla społeczności średniowiecznej, zarówno w sferze rozważań teoretycznych jak i rozwiązań praktycznych. Problemem tym był wzajemny stosunek *sacerdotium* i *regnum* czyli władzy duchowej, reprezentowanej przez papieża i doczesnej, sprawowanej przez monarchów. Celem niniejszego szkicu jest prześledzenie sposobów obrazowania relacji władzy świeckiej i duchowej w miniaturach zdobiących zachowane rękopisy Dekretu, powstałe w różnych ośrodkach średniowiecznej Europy. Zasięg problemu zmusza do skupienia się na jednej tylko, najbardziej charakterystycznej miniaturze. Jest ona umieszczana zazwyczaj na karcie rozpoczynającej część pierwszą Dekretu i w swojej ikonografii obrazuje relacje *regnum* – *sacerdotium* w sposób najbardziej wyrazisty.

Rozróżnienie to, będące podstawą naszych rozważań, pochodzi od papieża Gelazego I († 496), który w liście do cesarza Anastazjusza wyróżnił dwie władze rządzące światem: *Duo quippe sunt, [...] imperator auguste, quibus*

⁷ Pomimo ogromnego znaczenia *Dekretu Gracjana*, wyposażenie artystyczne średniowiecznych rękopisów tego dzieła ciągle jeszcze nie wzbudza zaciekawienia historyków sztuki, co podkreśla A. Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures in the Manuscripts of Decretum Gratiani*, vol. 1, Roma 1975, s. XXIII. Choć od publikacji jego monumentalnego trzytomowego dzieła upłynęło ćwierć wieku, ilość opracowań na temat miniatur w rękopisach *Dekretu Gracjana* pozostaje znikoma: G. Mariani-Canova, F. E. Adami, *Ferrara 1474: Miniatura, tipografia, committenza: il „Decretum Gratiani” Roverella*, Firenze 1988, katalog wystawy Ferrara, Palazzina di Marfisa d'Este, 3 IX-20 XII 1988; omówienie w: P. Carnevali, *Notizie da Palazzo Albani*, 18 (1989) no. 2, s. 115; J. Rambaud, *Le Décret de Gratien*, Paris 1990; J. C. Schmitt, *Le miroir du canoniste: a propos d'un manuscrit du Decret de Gratien de la Walters Art. Gallery*, „Journal of the Walters Art Gallery”, 39-50(1991-1992) s. 67-82; G. Mariana-Canova, *Nuove riflessioni sul Decretum Gratiani Roverella*, „Musei ferraresi”, 17 (1990-1991) s. 70-76; Ch. Raynaud, *Le recours à la juridiction de l'Eglise: ms. 659 de la Bibliothèque Municipale d'Avignon*, w: *Mythes, cultures et sociétés: XIIIe-Xve siècles: images de l'Antiquité et iconographie politique*, Paris 1995, s. 109-137; R. H. Rouse, M. A. Rouse, *Thomas of Wymondswold*, „Journal of the Walters Art. Gallery”, 54 (1996), s. 61-68; R. Alcoy, *Un Decretum Gratiani du Vatican à la peinture catalanobaleare à l'entorn del 1300*, w: *Miscellània en homentage a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. 1, Barcelona 1998, s. 307-325; A. Adamczuk, *Iluminowane kodeksy rękopiśmienne Discordantium canonum concordia Gracjana – zarys problematyki badawczej*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 2001, z. 4 (w druku).

*principaliter mundus hic regitur: auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas*⁸. Jak podkreśla Jan Baszkiewicz, tych dwóch kluczowych terminów nie można sprowadzać do zagadnienia rozdziału Państwa od Kościoła, charakterystycznego dla czasów nowożytnych. Średniowieczna rzeczywistość, gdzie sfery *sacrum* i *profanum* przenikały się wzajemnie, była o wiele bardziej złożona⁹. Zarówno Kościół jak i państwa rządzone przez świeckich władców, czyli dwie wspólnoty (*communitas*), były częścią jednej *Christianitas* – wspólnoty wszystkich wierzących¹⁰. Kto więc powinien stać na czele owej społeczności wierzących? Cesarz – władca świecki – jak chcieli cesaropapiści wzorujący się na Karolu Wielkim? Czy może papież posiadający pełnię władzy i kontrolujący cesarza? Na jakich zasadach powinni współpracować¹¹? Każda ze stron posiadała swoje ważne argumenty. Z jednej strony władca i możni świeccy powinni wspomagać jedynie duchownych w dziele władania światem i być im podległymi, pamiętając o fakcie, iż sami, będąc ochrzczeni, są zwykłymi świeckimi i że powinni w pierwszej kolejności starać się w własne zbawienie¹². Taki pogląd godził w oczywisty sposób w prerogatywy władców. Z ich punktu widzenia duchowni, jak wszyscy inni, są poddanymi monarchy i powinni być im posłuszni¹³. System zależności lennych dodatkowo komplikował wzajemne relacje.

Mimo, iż problem był ważki, Graecjan w swym dziele nie poświęcił mu zbyt wiele uwagi¹⁴. Nie istnieje osobna, wydzielona część, która analizowała by wzajemne relacje władzy świeckiej i duchownej. Jeśli już pojawiają się wzmianki na ten temat, to przy okazji omawiania innych zagadnień. Autor skupia się na sprawach wewnętrznych, jeśli zaś porusza jakieś tematy świeckie (władza świecka, lichwa, wojna) to z punktu widzenia człowieka duchownego, żyjącego wewnątrz Kościoła¹⁵. Wynika to z czasu w jakim napisany został Dekret. Powstał on po Konkordacie Wormackim (1122), kończącym (przynajmniej w teorii) tzw. spór o inwestyturę, toczony między papieżem a cesarstwem w XI w. Konkordat ten rozgraniczył zadania papieża w sferze władzy doczesnej i cesarza w sferze wpływu na Kościół. Odtąd Kościół mógł skoncentrować się przede wszystkim na porządkowaniu własnych spraw, głów-

⁸ Ladner, *The Concepts of "Ecclesia" and "Christianitas"*, s. 49; ed: PL, 59 42.

⁹ J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970, s. 183.

¹⁰ Chodorow, *Christian Political Theory*, s. 211-214; P. E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, Bd. IV, 1, Stuttgart 1970, s. 57-140.

¹¹ Ladner, *The Concepts of "Ecclesia" and "Christianitas"*, s. 51-54.

¹² *Historia Kościoła*, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Warszawa 1988, t. 2, s. 54; W. Ullmann, *Medieval Political Thought*, Harmondsworth 1975, s. 102, 115.

¹³ W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages. A study in the ideological relation of clerical to lay power*, London 1962, s. 231-323.

¹⁴ Najobszerniej problemem stosunków władzy świeckiej i duchownej w Dekrecie Gracjana omówił Chodorow, *Magister*, s. 364-381, tenże, *Christian Political Theory*, s. 211-246.

¹⁵ Chodorow, *Magister*, s. 379.

nie zaś na wcielaniu w życie idei reformatorskich. W takim duchu pisany był Dekret Gracjana¹⁶.

Miejszem Dekretu, w którym pojawia się najwięcej wzmianek na temat relacji *regnum – sacerdotium*, jest pierwsza z trzech części dzieła – *Pars Prima*. Stanowi ona wstęp do całości dzieła. Porusza głównie problemy nauki o prawie, jego pochodzeniu, rodzajach, definicjach oraz problemy związane z hierarchią kościelną i urzędem biskupa. Dla wygody, późniejsi użytkownicy podzielili teksty części pierwszej na 101 tzw. Dystynkcji (oznaczanych literą D), z których każdy obejmuje rozważania nad jakimś jednostkowym problemem. Dystynkcje 1-20 poświęcone są zagadnieniom związanym z prawem i stanowią tzw. *Tractatus de legibus* zaś dystynkcje 21-101, dotyczące urzędu biskupiego, to tzw. *Tractatus de ordinandorum*. W rozważaniach każdej dystynkcji Gracjan przytacza opinie rozmaitych *auctoritates* wyodrębnione jako *canony – canonum*, niekiedy zaś dodaje swój komentarz czyli *dictum*. Część pierwsza *Dekretu Gracjana* nie jest jedynym miejscem, w którym porusza on interesujący nas problem. W części drugiej (*Pars secunda*), poświęconej analizie rozmaitych, konkretnych przypadków prawnych (tzw. *Causae*) również pojawiają się wzmianki pozwalające zrekonstruować stanowisko Gracjana wobec *regnum* i *sacerdotium*. Należy przy tym pamiętać, iż obecność jakiegoś tekstu, przemawiającego za taką czy inną tezę, nie musi być opinią autora. Wynika to ze sposobu pisania tekstu scholastycznego, odzwierciedlającego analizę argumentów *pro* i *contra*, podsumowywanych zazwyczaj w *conclusio*, zawierający rozstrzygnięcie problemu.

Jakie zagadnienia poruszył Gracjan odnosząc się do analizy wzajemnych stosunków *regnum* i *sacerdotium*? Interesują go dwa aspekty. Pierwszym, bardziej teoretycznym, jest pochodzenie władzy duchowej oraz problem jej niezależności w stosunku do władzy świeckiej. Drugim, omawianym bardziej praktycznie są sfery rządów właściwe każdej władzy. Tutaj rozważane są kompetencje sądownicze między nimi, wzajemne relacje w sprawie wyboru na stanowiska kościelne czy świeckie oraz kwestie użycia przez Kościół przymusu fizycznego bezpośrednio, bądź przez poprzez pomoc władcy świeckiego.

Zgodnie z ustaleniami Konkordatu Wormackiego i opinią wielu myślicieli kościelnych, Gracjan reprezentował stanowisko, iż obie władze pochodzą od Boga i w swoich sferach pozostają autonomiczne i konieczne do istnienia. W *Distinctio* 21 stwierdza, iż władza Kościoła pochodzi od Chrystusa, który: „*XII apostolos tanquam maiores sacerdotes, et LXXII discipulos quasi minores sacerdotes instituit*” (D. 21 ante c.1). Poprzez św. Piotra zaś (Mt. XVI,19), dał wszystkim klucze królestwa niebieskiego, symbolizujące władzę duchową (tzw. władzę rozwiązywania grzechów- *potestas clavium*)¹⁷. Jak jest zaś pochodzenie władzy świeckiej? Gracjana ten problem interesuje tylko jeżeli od-

¹⁶ Tamże, s. 371.

¹⁷ Tamże, s. 367-371.

nosi się do Kościoła. W *Causae XI*, na podstawie listu św. Pawła do Rzymian (XIII, 1): „*Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit*” (C. XI, q. 1 post c. 28), przypisuje władzy świeckiej pewne sfery działania, jej tylko właściwe, stwierdzając, iż pochodzą one bezpośrednio od Boga¹⁸. W *Causae XXIII* precyzuje o jakie sfery chodzi. Władza świecka ustanowiona została aby terrorem i dyscypliną można było wymusić to czego kapłan nie jest w stanie osiągnąć poprzez nauczanie – „*Quod sacerdotes efficere docendo non ualent; disciplinae terrore potestas extorqueat*” (C. XXIII q. 5, c. 20, rubryka). Jak stwierdza wybitny badacz zagadnień związanych z Dekretem Gracjana, Stanley Chodorow, Magister stoi na stanowisku iż, „dwie władze współdziałają w rządach, i prawo kościelne wymaga posłuszeństwa wobec świeckich władców ponieważ ich cele są częścią boskiego planu rządzenia światem”¹⁹.

Obrazem prawa władców duchownych i świeckich do rządzenia była tzw. teoria dwóch mieczy²⁰. Idea ta, wypracowana w środowisku kościelnym, ewoluując, odzwierciedlała rozwój relacji *Imperium – Sacerdotium*²¹. Jej podstawą są słowa ewangelii św. Łukasza (XXII, 35-38): *Et dixit eis quando misi vos sine sacculo et pera et calciamentis numquid aliquid defuit vobis at illi dixerunt nihil dixit ergo eis sed nunc qui habet sacculum tollat similiter et peram et qui non habet vendat tunicam suam et emat gladium dico enim vobis quoniam adhuc hoc quod scriptum est oportet impleri in me et quod cum iniustus deputatus est etenim ea quae sunt de me finem habent at illi dixerunt Domine ecce gladii duo hic at ille dixit eis satis est*. W opinii myślicieli średniowiecznych utrwalił się pogląd, iż jeden z mieczy wymienionych w Ewangelii odnosi się do miecza Ducha wspomnianego przez św. Pawła w Liście do Efezjan (VI, 18). Z czasem pojawiło się określenie miecz duchowy – *gladius spiritualis*²² i przeciwstawne mu pojęcie miecza świeckiego – *gladius materialis* jako obraz dwóch władz: świeckiej i duchowej²³. W swojej pierwotnej formie teoria ta odnosiła się do mieczy jako symboli, związanego z władzą sądowniczą, przymusu fizycznego – takiego jak karanie cieleśnie za przestępstwa oraz czynna obrona wiary z mieczem w ręku, bądź przymusu duchowego – takiego jak

¹⁸ Tamże, s. 369.

¹⁹ Tamże, s. 369.

²⁰ Ullmann, *The Growth of Papal Government*, s. 346.

²¹ Problemem tym zajmował się zwłaszcza Sticker, *De ecclesiastica potestate*; tenże, *Der Schwertbegriff bei Huguccio*, „*Ephemerides Iuris Canonici*”, 3 (1947); tenże, *Il „Gladius” negli atti dei concili e dei RR. Pontifici sino a Graziano e Bernardo di Clairvaux*, „*Salesianum*”, 13 (1951), tenże, *Sacerdotium et Regnum nei decretisti e primi decretalisti*, „*Salesianum*”, 15 (1953). Oprócz miniatur *Pars prima*, teoria ta znajduje wyobrażenie ikonograficzne w przedstawieniu Sądu Ostatecznego: Dobrzeniecki, *Teoria dwóch mieczy w programie sądu ostatecznego*, „*Rocznik Historii Sztuki*”, 21 (1995) s. 21-45; Pankiewicz, *Chrystus – Sędzia z dwoma mieczami na tympanie poludniowym katedry gnieźnieńskiej*, „*Rocznik Historii Sztuki*”, 21 (1995) s. 85-105.

²² Dobrzeniecki, *Teoria*, s. 22.

²³ Ullmann, *Medieval Political Thought*, s. 75.

ekskomunika czy anatema. Rozumienie dwóch mieczy jako symboli całej władzy, również politycznej, *sacerdotium* i *regnum*, w takim sensie jak rozumiał ją papież Gelazy I, pojawiło się dopiero w Kronice biskupa Ottona z Fryzycji (1115 - 1158), przyrodniego brata Konrada III, który podkreślał pełne prawo do posiadania miecza materialnego przez nigdy nie błędzący Kościół²⁴.

Skoro to Chrystus użył symbolu dwóch mieczy, myśliciele duchowni w nim widzieli dawcę władzy zarówno świeckiej jak i duchowej. Dla Gracjana oczywistym było, iż władza świecka otrzymała *gladius materialis* od Boga (C. 23 q. 8 ante c. 1), tak jak władza duchowa otrzymała *gladius spiritualis*. Jednak, jak podkreśla Alfons Stickler, Magister uważa, iż władca Kościoła otrzymał oba miecze, duchowy i materialny, który może użyć *ad oppressorum defensionem, ad inimicorum Dei* (C.23 q.8 post c. 6)²⁵. Tak więc papieska pełnia władzy (*plenitudo potestatis*), według Gracjana, polega na tym, iż papież posiada oba miecze: materialny i duchowy. Ponieważ członek Kościoła nie powinien przelewać krwi (*sacerdos propria manu arma accipere non debet* C. XXIII, q. 8 post c. 6), władca duchowny może prosić władcę świeckiego o obronę. Ten jednak miecza materialnego, którym włada w sobie właściwych sferach działania nie otrzymał od Kościoła a bezpośrednio od Boga²⁶. Kościół jednak legitymizuje i kontroluje władcę świeckiego: „*Potestas nulla est extra ecclesiam*” (C. XXIV, q. 1, c. XXXIX)²⁷. Jak pisał najwyższy autorytet epoki, św. Bernard z Clairvaux, Chrystus, łącząc w sobie Kapłaństwo i Królestwo, rozdzielił je ustanawiając „porządek ery Chrześcijańskiej”. Jeśli jednak Boskie prawo pozytywne jest źródłem obu władz to Kościół posiada wyższy autorytet, jako uprawniony do interpretacji prawa boskiego²⁸.

Działaniem władcy świeckiego, wyraźnie wkraczającego w sferę działania kościelnego i naruszającego jego autonomię jest uczestnictwo w wyborze papieża lub biskupa. Gracjan porusza ten problem w D.63. Uzurpacja taka była pozostałością po czasach przed reformą gregoriańską, kiedy to cesarze niemieccy wyznaczali papieży czy biskupów. Z jednej strony władca świecki, w ramach kooperacji z duchownym może angażować się w elekcję nowego biskupa, w celu ochrony przed działaniem złych ludzi. Z drugiej strony nowo wybrany biskup (w tym i papież) będą jego duchowymi ojcami, którym, jako członek Kościoła powinien być podległy²⁹.

²⁴ Ladner, *The Concepts of "Ecclesia" and "Christianitas"*, s. 58-59; Otton z Fryzycji, *Chronica sive historia de duobus civitatibus*, Prolog (Scr. Rer. Germ., ed. 2 180 ff.).

²⁵ Stickler, *De ecclesiar potestate*, s. 2-23, 96-11; Chodorow, *Magister*, s. 369.

²⁶ Chodorow, *Magister*, s. 369, szczególnie przyp. 10.

²⁷ Gracjan dopuszcza istnienie legalnej i prawomocnej, choć niedoskonałej władzy poza Kościołem: Chodorow, *Magister*, s. 370.

²⁸ Chodorow, *Magister*, s. 376; S. Bernard, Ep. 244, note 41 infra.

²⁹ Chodorow, *Magister*, s. 371-372. Takie rozwiązanie problemu pochodzić może z doświadczeń partii reformatorskiej kierowanej przez kanclerza kardynała Haimericza i popieranej przez św. Bernarda z Clairvaux, z którą związany był Gracjan. Wybór w 1130 roku

Podsumowując pogląd Gracjana na problem relacji między *regnum a sacerdotium*, można stwierdzić, iż wyróżniał dwie równorzędne władze, z których każda posiadała pełną legitymację do działania w sferze podległej im wspólnoty. Jednocześnie jednak podkreślał prawną i moralną wyższość Kościoła nad władzą świecką³⁰.

Concordia Discordantium Canonum uzyskała ogromną popularność w całej Europie. Stała się również podstawą nauczania prawa kanonicznego. Konsekwencją tego było powstawanie całego szeregu gloss i komentarzy, uściślających myśli i pojęcia prawne zawarte w tekście głównym, bądź też rozszerzających sformułowania Gracjana. Wyrażały one również osobiste stanowisko glossatora, pozostającego pod wpływem zmieniających się czynników zewnętrznych: rozwoju prawodawstwa i nauki prawa, zmiennej sytuacji politycznej czy gospodarczej³¹. Podkreślana przez Chodorowa dwuznaczność i brak dokładnych ustaleń w gracjanowych rozważaniach na temat stosunków *regnum – sacerdotium*, spowodowały u dekretystów rozmaite, sprzeczne nieraz, interpretacje³².

Owe dwuznaczności nie ułatwiły twórcom wyposażenia artystycznego Dekretu Gracjana ustalenia jednolitego wzorca ikonograficznego. Pobieżny nawet przegląd miniatur, ilustrujących część pierwszą Dekretu, opublikowany przez Anthony Melnikas'a³³, ukazuje ogromne bogactwo schematów przedstawieniowych, już na pierwszy rzut oka różniących się w swojej wymowie ideowej. Co sprawiło taką różnorodność ikonografii? Jakże dokładnie czynniki spowodowały taki a nie inny wygląd miniatur?

Innocentego II i konieczność szukania przezeń schronienia przed antypapieżem Anakletem we Francji pod skrzydłami króla Ludwika VI, przyczyniły się zapewne do uznania konieczności współdziałania władcy świeckiego w celu ochrony legalności elekcji.

³⁰ Chodorow, *Magister*, s. 375-376.

³¹ O glossatorach bibliografia: K. J. Pennington, *A Study of Johannes Teutonicus*; S. Kuttner, *Johannes Teutonicus, das vierte Laterankonzil, und die Compilatio quarta*, *Miscellanea Giovanni Mercati* 5, *Studi e Testi* 125; Vatican City 1946, s. 608-34; tenże, *Johannes Teutonicus*, „*Neue deutsche Biographie*”, 10 (1974), s. 571-73; tenże, *Retractationes VII*, *Gratian and the Schools of Law* (London 1983), s. 14

³² Również badacze współcześnie podejmujący refleksję nad Dekretem w sprzeczny sposób interpretowali poglądy Gracjana, widząc w nim wyraziciela stanowiska bądź dualistycznego, bądź hierokratycznego. Stickler dopatrywał się w Dekrecie poparcia idei dualistycznych: *Magistri Gratiani sententia de potestate ecclesiae in statum*, „*Apollinaris*” 21 (1948) s. 36, 11, zaś Ullmann – hierokratycznych: *The Growth of Papal Government in the Middle Ages; Medieval Papalism*, London 1949; *Medieval Political Thought*. Analizując problem Brian Thierney zwraca uwagę, że żaden ze średniowiecznych papieży i pisarzy nie formułował skrajnych teorii takich jak hierokracja czy dualizm, zaś istnienie ich można przypisać niezrozumieniu pewnych terminów przez badaczy współczesnych: tenże, *The Continuity of Papal Political Theory in the Thirteenth Century. Some Methodological Considerations*, „*Medieval Studies*”, 27 (1965) s. 227 - 245.

³³ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*.

Wydaje się, a praca ta stara się wskazać na to, iż w wyborze konkretnego sposobu przedstawienia relacji między władzą duchową i świecką główną rolę odegrały czas i miejsce powstania danego rękopisu, a co za tym idzie konkretna sytuacja polityczna. Równie ważne, jeśli nie ważniejsze, było zapewne osobiste stanowisko zamawiającego wobec sporu tronu z ołtarzem, przynależność do określonej grupy bądź o tradycjach gregoriańskich³⁴, bądź też nastawionej umiarkowanie czy wręcz procesarsko (prokrólewsko)³⁵. Jak dotąd niezbadany pozostaje wpływ gloss i komentarzy na ikonografię tych przedstawień. Autor wspomnianego wyżej opracowania, Anthony Melnikas, podjął jako pierwszy próbę całościowego omówienia ikonografii miniatur *Dekretu Gracjana*. Nie wyszedł on jednak poza analizę treści przedstawień, odnosząc je niekiedy do tekstu Dekretu, marginalnie zaś wspominając o szerszym kontekście polityczno – społecznym, co skłania nas do podjęcia tematu na nowo.

Największymi ośrodkami produkcji rękopisów *Concordia Discordantium Canonum* były: krąg północno – italski z Bolonią, miastem ze względu na uniwersytet kluczowym, oraz krąg zaalpejski, przede wszystkim francuski, z Paryżem, również posiadającym uniwersytet z fakultetem prawa kanonicznego, choć nie tak znaczny jak boloński³⁶. Na tą mapę artystyczną można nałożyć sytuację polityczną od połowy XII wieku do początku XIV wieku, zwłaszcza zaś rywalizację papiesko – cesarską w Italii oraz wzrost potęgi francuskich Kapetyngów. Takie porównanie uwydatni pewne ikonograficzne niuansy w interesujących nas miniaturach.

Pierwsze przedstawienia figuralne ilustrujące *Pars prima* pojawiły się jako element inicjału H[umanum genus], rozpoczynającego tą część. W ozdobnych ramach litery H, zwykle majuskułowej, ukazywano dwie postacie – dostojnika kościelnego i świeckiego władcy. Obydwie przedstawione są na tym samym poziomie i wewnątrz litery, podkreślając tym samym swoją równorzędność oraz współdziałanie w ramach *Societas Christiana*. Postaci te odzwierciedlają koncepcję papieża Gelazego, rozwiniętą przez Gracjana. W tekście Dekretu pojawia się przy tym charakterystyczne rozróżnienie urzędu – *officium* i osoby – *persona*, która ten urząd sprawuje. Pozwala to na oddzielenie osoby, niekoniecznie prawej od urzędu, który sprawuje, z natury rzeczy ko-

³⁴ Przykładem takiej grupy mogą być choćby zwolennicy antypapieża Anakleta II w czasie schizmy w 1130 roku, związani z rodziną kardynała Pierleoni. Podczas czytania postanowień konkordatu womackiego na I Soborze Laterańskim w 1123 roku grupa ta podniosła dyskusję przeciw jego postanowieniom, co omal nie doprowadziło do zerwania soboru, zob. Chodorow, *Christian Political Theory*, s. 30.

³⁵ Wielu duchownych, teologów i prawników popierało swego monarchę w sporze z papieżem a przynajmniej podkreślało sakralny charakter jego władzy zob. Baszkiewicz, *Mysł polityczna wieków średnich*, s. 91-103.

³⁶ W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages, An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, London 1975, s. 103.

niecznego. (C.II, q. 7 post c. XLI, §. 3. *Sed notandum est, quod duae sunt personae, quibus mundus iste regitur, regalis uidelicet et sacerdotalis. Sic ut reges presunt in causis seculi, ita sacerdotes in causis Dei*)³⁷. Charakterystyczny dla tej grupy miniatur jest brak przedstawienia Chrystusa – nadrzędnego prawodawcy. Typowymi przykładami są miniatury z rękopisów przechowywanych w następujących miejscach: Berlin, (Staatsbibliothek, s. Phill. 1742, f. 3 [fot. 1])³⁸; Florencja, (Biblioteca Laurenzjana, s. Plut. IV, sin. 1, f 2v)³⁹ oraz Amiens, (Bibliothèque Municipale, Ms. 354, f. 9)⁴⁰. Szczególnie interesująca jest miniatura z rękopisu z końca XII wieku, powstałego w północnej Italii (Rouen, Bibliothèque Municipale, Ms, 707 (E.21), f 2v [fot. 2])⁴¹. Ukazuje ona, na jednobarwnym rysunku, papieża i króla siedzących na jednym tronie i trzymających wspólnie jedną księgę. Księgę prawa Chrystusowego.

Wyobrażenia te powstały niewątpliwie pod wpływem sytuacji po konkordacie wormackim (1122). W historii rywalizacji papiesko-cesarskiej, zwanej sporem o inwestyturę, był on momentem kluczowym. Dał podwaliny pod pewien consensus we wzajemnych stosunkach. O randze tego wydarzenia wśród współczesnych świadczy fakt, iż uznane zostało przez Aleksandra z Halle, w jego *Expositio super Apocalypsim*, powstałej pod pewnym wpływem Joachima z Fiore, za początek siódmej epoki, kiedy to, po zamknięciu na tysiąc lat szatana, rozpoczęło się panowanie świętych⁴². Cesarz zrezygnował z wpływu na wybór dostojników kościelnych. Ponieważ jednak biskupstwo czy opactwo, rozumiane jako władza ziemiska, w średniowieczu stanowiło jednocześnie jeden z elementów systemu feudalnego, papież zgodził się na inwestyturę duchownego nie za pomocą pastorału (symbolu władzy pasterskiej) lecz berła (symbolu władzy nad ziemią)⁴³.

Teoretyczne podstawy, umożliwiające zawarcie takiego kompromisu wyznaczył Ivo z Chartres. Jej istota polegała na rozróżnieniu urzędu duchownego związanego z władzą biskupią nad wiernymi i feudalnej świeckiej władzy związanej z terytorium ziemskim jaki stanowi diecezja. Kanoniczny wybór biskupa i jego wyświęcenie zapewniały sukcesję apostołską i wolność Kościoła, o którą tak zabiegali reformatorzy. Z kolei nadanie inwestytury poprzez wręczenie berła jako symbolu władzy nad ziemią diecezji rozumianej jako władza feudalna i hołd złożony przez elekta gwarantowało świeckiemu władcy kontrolę nad obszarami królestwa⁴⁴.

³⁷ Chodorow, *Magister*, s. 377.

³⁸ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 67, fig. 11.

³⁹ Tamże, s. 67, fig. 12.

⁴⁰ Tamże, Pl. IV.

⁴¹ Tamże, s. 69. fig. 14.

⁴² T. M r o c z k o, *Ze studiów nad Apokalipsą Wrocławską*, w: *Średniowiecze studia o kulturze*, Warszawa 1961, s. 97-98; t a ż, *Ilustracje Apokalipsy we wrocławskim komentarzu Aleksandra O.F.M.*, „Rocznik Historii Sztuki”, 6 (1966) s. 7-45.

⁴³ *Historia Kościoła*, s. 142-144.

⁴⁴ Tamże, s. 142.

Scena inwestytury przy pomocy berła wyobrażona została w grupie miniatur, reprezentujących pewien wspólny schemat ikonograficzny. Przykładami mogą być następujące rękopisy pochodzące głównie z warsztatów italskich z końca XII wieku: z Arras (Bibliothèque Municipale, Ms. 493 (585) f. 6)⁴⁵ i z Bratysławy (Slovakian Central State Archives, Ms. 14 (Jur. 46) f. 3)⁴⁶ czy powstały w tym samym czasie w regionie reńsko – mozelskim manuskrypt przechowywany w Kolonii, (Dombibliothek, Ms. 127, f. 7)⁴⁷. Przedstawiono w nich świeckiego władcę i biskupa stojących naprzeciw siebie. Władca wręcza biskupowi berło zwieńczone trójliściami. O tym, że to władca świecki przekazuje berło biskupowi, a nie biskup wyznacza władcę (jak chce Melnikas⁴⁸) świadczy przede wszystkim wyraźna postawa ofiarowująca monarchy. Dodatkowym argumentem potwierdzającym taką interpretację wydaje się być przedstawienie w przechowywanym we Wrocławiu egzemplarzu *Expositio super Apocalypsim* wspomnianego Aleksandra z Halles (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IQ. 19). Ilustruje on siódmą epokę w dziejach Kościoła rozpoczętą właśnie przez konkordat wormacki. W scenie panowania świętych (f.109r) ukazani są, siedzący na równorzędnych tronach cesarz Lothar z mieczem i papież Innocenty II. Papież trzyma w ręku berło analogiczne jak na miniaturach z Arras czy Kolonii, zwieńczone trójliściami⁴⁹. Insignium to, niezbyt często używane, pojawiało się jednak w papieskim ceremoniale, najwcześniej za pontyfikatu Leona VIII. Symbolizowało Podobnie, jak *regnum*, świecką władzę terytorialną, przede wszystkim nad Italią, dzierżoną na mocy tzw. donacji Konstantyna⁵⁰.

Niektóre miniatury Italskie nawiązując do tradycji wczesnochrześcijańskiej i bizantyńskiej ukazują scenę *traditio legis*, tak jak w pochodzącym z Toskanii, z ok. 1300 roku, rękopisie pozostającym wyraźnie pod stylistycznym wpływem przedstawień bizantyńskich (Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Ms. 356, fol. 12 [fot.3]⁵¹). Akcentują one przede wszystkim boskie pochodzenie prawa, rozumianego jako źródło władzy ale i wzór, któremu sprawujący ją muszą się podporządkować. Znamienne jest, iż w krakowskim wyobrażeniu pojawiają się tylko książęta apostołów, świeci Piotr i Paweł. Władza świecka, reprezentowana przez monarchę, zgodnie z duchem Dekretu, zupełnie nie interesuje twórcę programu ikonograficznego tej miniatury.

W nawiązaniu do wzorów bizantyńskich powstały również miniatury ukazujące Chrystusa w otoczeniu NMP i św. Jana Chrzciciela (Płn. Italia, 2 poł. XIII w. Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1390, f. 2v [fot.

⁴⁵ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 71, fig 18.

⁴⁶ Tamże, s. 71, fig. 19.

⁴⁷ Tamże, s. 70, fig. 17.

⁴⁸ Tamże, s. 31.

⁴⁹ Mroczko, *Ze studiów nad Apokalipsą Wrocławską*, s. 98.

⁵⁰ Ullmann, *The Growth of the papal government*, s. 319, przyp. 2.

⁵¹ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, 68, fig. 13.

4]⁵²) lub św. Jana Ewangelisty (Płn. Italia, koń. XII w. Florencja, Biblioteca Laurenzjana, Ms. Fiesol. 120, f. 1⁵³). Anthony Melnikas widział w tych przedstawieniach wyobrażenie Chrystusa nauczającego prawa⁵⁴. Nie wydaje się to słuszne. Obie miniatury przedstawiają bowiem bez wątpienia grupę *Deesis* czyli Chrystusa - Sędziego z przedstawień Sądu ostatecznego, do którego zwracają się ze wstawiennictwem za ludzkość NMP oraz św. Jan Chrzciciel. Miniatura watykańska ukazuje Chrystusa siedzącego na tronie, w todzie, trzymającego otwartą księgę prawa, Maria i św. Jana Chrzciciela, zwracający się do Chrystusa w postawach pełnych pokory nic pozostawiają wątpliwości, że mamy do czynienia ze sceną Sądu Ostatecznego. Obecność św. Jana Ewangelisty w miniaturze z Florencji (Ms. Fiesol. 120, f. 1⁵⁵) nie zmienia tej interpretacji. Maria ukazana jest w podobnej jak wcześniej pozycje, zaś Chrystus zobrazowany został na tle mandorli.

Pewną zmianą sygnalizującą powrót do pozycji z czasów Grzegorza VII jest miniatura w *Dekrecie* z Chambéry, (Bibliothèque de la ville, Ms. 13, f. 1v, [fot. 5]⁵⁶). W ramach majuskuły H ukazano papieża siedzącego we frontalnej pozycji na tronie z berłem zwieńczonym trójliściami. Jako jego pendant przedstawiony jest w postawie stojącej świecki władca, trzymający księgę (zapewne prawa) przez materię płaszcza na wzór bizantyński – co symbolizuje jej sakralny charakter. Przedziela ich, stanowiąc oś centralną kompozycji, stylizowana łodyga roślinna u szczytu rozwinięta w trójliście. To wyraźne graficzne rozdzielenie odzwierciedla podział Kościoła i monarchii świeckiej lansowane przez Grzegorza VII. Papież ten starał się odejść od karolińskiego modelu *regnum* i *sacerdotium* funkcjonujących razem, wewnątrz Kościoła rozumianego jako Ciało Chrystusa i od cesarskiego wpływu na życie kościelne⁵⁷. Stopniowy nawrót do idei gregoriańskich, szczególnie zaś do koncepcji hierokracji - nadrzędnej władzy papieskiej, który swój szczyt osiągnął w czasach panowania Innocentego III a później Bonifacego VIII, odzwierciedlony został w szeregu miniatur coraz bardziej podkreślających myśl zwierzchności papieskiej nad sferą świecką. W Rękopisie z Florencji (Biblioteca Laurenzjana, Ed 96, f. 1)⁵⁸, w pewien sposób nawiązującej do konwencji przedstawieniowej z Rouen (Bibliothèque Municipale, Ms. 707 (E.21), f 2v)⁵⁹, majuskułowe „H” posłużyło za rusztowanie kompozycji zupełnie innej w treści. W strefie ponad poziomą belką litery, w podwójnej arkadzie, papież i cesarz są wyraźnie rozdzieleni. Papież, trzymający lewą ręką otwartą księgę, umieszczoną w cent-

⁵² Tamże, s. 78, fig. 31.

⁵³ Tamże, s. 79, fig. 33.

⁵⁴ Tamże, s.

⁵⁵ Tamże, s. 79, fig. 33.

⁵⁶ Tamże, s. 76, fig. 28.

⁵⁷ L a d n e r, *The Concepts of "Ecclesia" and "Christianitas"*, s. 50-51.

⁵⁸ M e l n i k a s, *The Corpus Of the Miniatures*, Pl VI.

⁵⁹ Tamże, s. 69. fig. 14.

rum tej kompozycji, naucza siedzącego po prawej stronie świeckiego władcę, wskazującego dłonią na miejsce w tekście. Nauczanie zostało podkreślone gestem prawej dłoni papieża. Poniżej poziomej belki w podobny sposób ukazano pod dwiema arkadami kler i ludzi świeckich. Duchowni zwracają się w kierunku ludzi świeckich, którzy słuchają z pewnym sceptycyzmem wyrażonym założonymi rękoma. Z kolei, w miniaturze z Królewskiej Biblioteki w Brukseli, (Bibliothèque Royale, Ms. 7451 (5264), f.1 [fot.6]⁶⁰), władca świecki, siedzący na wspólnym tronie z papieżem, sprowadzony został do drugorzędnej roli świadka. Asystuje on tylko ceremonii, w której mnich (Gracjan?) wręcza księgu papieżowi.

Idea nadrzędnej roli papieża nad władcą świeckim najdobitniej wyrażona została w kilku miniaturach wykonanych we francuskim środowisku cysterskim pod koniec XII wieku, zapewne według jednego wzorca⁶¹. Pozioma belka majuskuły H posłużyła teraz do rozdzielenia władcy świeckiego i duchownego: Berlin, (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. Lat. Fol. 1, f. 8)⁶²; Troyes, (Bibliothèque Municipale, Ms. 103, f. 11⁶³); Cambrai, (Bibliothèque Municipale, Ms. C. 967, f. 10, [fot.7]⁶⁴). Gdańsk, (Biblioteka Miejska, Ms. F. 77, f. 8v⁶⁵). W górnej części przedstawienia biskup ujęty został frontalnie w półpostaci, w trakcie przekazywania ukazanemu poniżej w podobny sposób monarsze wstęgi z prawem. Idea tego przedstawienia sięga w pewien sposób do tradycji ikonograficznej *traditio legis*. Przede wszystkim jednak wyraża powrót do idei gregoriańskich. Grzegorz VII apelował do synodu rzymskiego w 1080 roku: *Upraszam was, ojcowie, działajcie bez zwłoki (...) i rozgłoście na cały świat, że skoro w niebie możecie wiązać i rozwiązywać, to tu, na ziemskim padole, możecie odebrać każdemu i każdemu nadać (...) imperia, królestwa, księstwa, marchie, hrabstwa, dalibóg, wszelkie mienie ludzkie*⁶⁶. Również nadawać prawa i kontrolować władcę. Wydaje się, iż taki a nie inny program ikonograficzny tych miniatur, pozostaje w związku z zakonnym środowiskiem, w jakim powstały. Reforma XI wieku rozwijała się przede wszystkim w środowiskach klasztornych. Zakonnikami byli zarówno papież-reformatorzy: Leon IX, Grzegorz VII i Urban II (wychowanek Cluny), jak i myśliciele wspierający reformę swym piórem: kardynałowie Humbert z Moyenmountier i św. Piotr Damiani (kameduła). Również Gracjan był członkiem

⁶⁰ Tamże, s. 90, fig. 48.

⁶¹ Tamże, s. 31.

⁶² Tamże, Pl V.

⁶³ Tamże, s. 73, fig. 22.

⁶⁴ Tamże, s. 73, fig. 23.

⁶⁵ Tamże, s. 75, fig. 26.

⁶⁶ *Registrum*, 7, 14a, w: *Bibliotheca Rerum Germanicarum – Monumenta Gregoriana*, ed. Ph. Jaffé, Aahen 1965, repr. t. 2, s. 404; cyt. za J. H. Mundy, *Europa Średniowieczna 1150-1309*, Warszawa 2001, s. 214.

zakonu kamedułów⁶⁷. Pamięć o czasach walki o *Libertas ecclesiae*, oraz gregoriańskie stanowisko w sprawie wzajemnych stosunków *regnum* i *sacerdotium* niewątpliwie oddziaływały na podkreślanie zależności władcy świeckiego wobec Kościoła, również po konkordacie wormackim.

Podobny schemat kompozycyjny zastosowano w bardziej rozbudowanej ikonograficznie miniaturze z Monte Cassino (Biblioteca Abbaziale, Ms. 64z, f.3 [fot.8]⁶⁸). Nad poziomą belką litery H biskupa zastąpiono tronującym Chrystusem. Wręcza on duchownemu wstęgę z napisem *ivs naturale*, czym podkreślono boskie pochodzenie tego prawa. Monarcha ukazany poniżej, wręcza dwu postaciom wstęgę z napisem *mos et ius ivstinianv[m]*, czyli ziemskie prawo władców symbolizowane przez Kodeks Justyniana.

Tradycja italska, nawiązując do malarstwa freskowego, rozwinęła w miniaturach *Pars Prima* rozbudowane ikonograficznie przedstawienia wielofigurowe. Szczególnie duży wpływ wywarły sceny Sądu Ostatecznego⁶⁹. Centralnym punktem każdej kompozycji jest Chrystus zasiadający na rozbudowanym architektonicznie tronie. Cała scena rozgrywa się w ramach schematycznie zarysowanej architektury. Budynek po lewej stronie, w typowej miniaturze tej konwencji ikonograficznej, sugeruje budowlę sakralną, po prawej świecki pałac. Akcja miniatury sprowadza się do przekazania ukazany poniżej, na tle architektury, papieżowi i cesarzowi symboli ich władzy: *regnum* i księgi dla papieża oraz korony i miecza dla cesarza. Niekiedy Chrystus czyni to osobiście, jak w przechowywanych w Watykańskiej Bibliotece Apostolskiej rękopisach italskich, z których pierwszy, wykonany ok. 1310 roku sygnowany jest przez „*Jacobinusa da Reggio*” (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1375, f. 1 [fot.10]⁷⁰), (Ms. lat. 2492, f.1⁷¹). W podobny sposób działanie to rozwiązano w rękopisie z ok. 1300 roku z Eskuriału (Real Biblioteca del Escorial, Ms. ç.I.2, f.1⁷²). Częściej jednak symbole władzy przekazywane są za pośrednictwem aniołów tak jak w manuskrypcie z Neapolu wykonanym w Italii, w pocz. XIII w. (Biblioteca Nazionale, Ms. XII. A.1, f.1)⁷³; z Watykanu (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1366, f.1, [fot.9]⁷⁴); ze Sieny (Szkola Rimini, ok. 1320 rok, Biblioteca Comunale degli Intronati, Ms. K.I. 3, f. 1;)⁷⁵; z Wiednia (Pól. Italia, 3 dekada XIV w. Nationalbibliothek, Ms. 2060, f. 8⁷⁶);

⁶⁷ Problem omawia między innymi J. K ł o c z o w s k i, *Ruchy reformatorskie w społeczeństwie zachodnim w XI*, „Znak”, 14(1962) nr 7-8, passim.

⁶⁸ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 74, fig. 25.

⁶⁹ J. T. P a l e o t t i, *The Strozzi Altarpiece reconsidered*, „Memorie Domenicane”, 20 (1989) s. 281.

⁷⁰ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, Pl. VIII.

⁷¹ Tamże, s. 84, fig. 40.

⁷² Tamże, s. 79, fig. 34.

⁷³ Tamże, s. 81, fig. 36.

⁷⁴ Tamże, pl. IX.

⁷⁵ Tamże, s. 82, fig. 37.

⁷⁶ Tamże, s. 83, fig. 39.

czy Madrytu (Szkola Rimini, ok. 1320 rok, Biblioteca Nacional, Ms. Vitr. 21.2, f. 5v⁷⁷). Obydwaj władcy ukazani są w otoczeniu swoich dworów. Wokół papieża tłoczy się tłum dostojników kościelnych, księży i mnichów, wokół cesarza tłum świeckich sędziów w togach obramowanych futrem, prawników i uzbrojonych postaci.

Od strony ideowej miniatury te obrazują nadrzędną rolę Chrystusa jako prawodawcy i tego który nadaje władzę. W miniaturze podkreślony jest też dość wyraźnie rozdział sfery świeckiej i duchowej oraz ich równorzędność. Budowle świecka i kościelna stoją na dwóch przeciwległych krańcach kompozycji. Obie grupy dostojników skupione wokół swych zwierzchników nie kontaktują się między sobą. Są wyraźnie rozdzielone. Ów podział na dwie sfery: świecką i duchową nawiązuje do koncepcji papieża Gelazego o rozdziale dwóch władz. Zastanawiające jest jednak, iż powstały one w czasie, gdy papież, zwłaszcza Innocenty III, Innocenty IV i Bonifacy VIII, lansowali tezy o zwierzchnictwie nad władzą świecką, oraz o posiadaniu pełni władzy (*plenitudo potestatis*). Politycznie zaś próbowali wpłynąć na wygodną dla siebie obsadę tronu cesarskiego. Wydaje się, iż taki rozdzwięk wynikać może z dwóch przyczyn. Pierwszą była rola jaką odgrywało bolońskie środowisko uniwersyteckie, kształtujące, poprzez nauczanie, myślenie prawne.

Uniwersytet boloński rozwinął się jako ośrodek komentowania i nauczania zarówno prawa rzymskiego (kodeksu Justyniana) jak i kanonicznego (*Dekretu Gracjana*). Pierwsze z nich nauczane było od lat siedemdziesiątych XI wieku przez prawnika Pepo i później jego ucznia Ineriusza⁷⁸. Drugie zaś komentowane było przez szereg kanonistów (Paucapalea, Huguccio z Pizy, Jan Teutonic, Stefan z Tournai), z których wielu zostało wybranych na Stolicę Piotrową (Roland Bandinelli – Jako Aleksander III). Prawo rzymskie uważane było za cesarskie, służące interesom władców niemieckich. Dzięki Ineriuszowi Henryk V otrzymał tytuł króla rzymskiego (*Rex romanorum*)⁷⁹. Nieprzypadkowo Fryderyk I Barbarossa wydał w 1155 roku przywilej *Habita* dla studentów, zapewniający im autonomię i regulujący kwestie stosunków z mieszczanstwem⁸⁰. Cesarzom zależało na zdolnych prawnikach, którzy będą wspierać ich dążenia do władzy. Z drugiej strony prawo kanoniczne, uregulowane przez Gracjana porządkowało sprawy kościelne, choć nie do końca, jak powiedzieliśmy wcześniej, wspierało papieskie dążenia hierokratyczne. Papieże również starali się nadawać uniwersytetowi przywileje, ale i kontrolować jego działalność⁸¹. Učení więc zwłaszcza kanoniści, tacy jak Stefan z Tournai,

⁷⁷ Tamże, s. 86, fig. 42.

⁷⁸ M. Markowski, *Boloński i neapolitański archetyp uniwersytecki*, „Analecta Cracoviensia”, 32 (2000) s. 328-329.

⁷⁹ Tamże, s. 329.

⁸⁰ Tamże, s. 327.

⁸¹ Np. w 1219 roku papież Honoriusz III uregulował sparwę nadawania stopni naukowych pod nadzorem miejscowego archidiacona zob. Markowski, *Boloński*, s. 327.

Huguccio z Pizy, Jan Teutonicus i wielu innych w swoich rozważaniach dotyczących relacji między cesarzem a papieżem starali się zachowywać równowagę i nie podkreślać zwierzchnictwa jednego nad drugim⁸². Wydaje się również, iż umieszczenie figury Chrystusa, nieobecnej we wcześniejszych przedstawieniach miało podkreślić boskie pochodzenie sprawowanej przez nich władzy, tak jak to rozumiał Gracjan, rozwijając koncepcję Gelazego. Wpływ na takie rozumowanie mógł mieć fakt, iż wielu absolwentów i uczonych bolońskiej *alma mater* posiadało podwójny doktorat obojga praw (*ius utrumque*) – kanonicznego i rzymskiego.

Drugą przyczyną takiego programu ikonograficznego była sytuacja polityczna XIII i XIV wieku w Italii, przede wszystkim w bogatych miastach Lombardii. Italia wstrząsana była rywalizacją papiesko - cesarską. Zarówno wpływy cesarza z północy jak i władza papieska nie były na rękę rozwijającym się miastom włoskim. Korzystna była natomiast równowaga i spokój zapewniające odpowiednie warunki do prowadzenia interesów⁸³.

Również prawnicy świeccy lansowali podobną tezę równowagi i współdziałania *regnum i sacerdotium*. Najważniejszym tego przykładem jest tzw. *Zwierzciadło Saskie* – *Spiegel der Sassen* lub *Sachsenspiegel*, zbiór prawa ułożony w latach 1221-1223 przez Eike von Repkova. Według tego źródła Chrystus, jako Najwyższy Sędzia, włożył do ręki papieża miecz duchowy, a do ręki cesarza miecz świecki, podkreślając tym ich równorzędność. Miniatury zdobiące kodeksy *Zwierzciadła Saskiego* nawiązują do schematu ikonograficznego w italskich rękopisach Dekretu Gracjana⁸⁴.

Podkreślenie nadrzędnej roli Chrystusa jako prawodawcy i sędziego osiągnano poprzez miniatury nawiązujące do wzorów z ksiąg sakralnych. Chrystus nauczający w świątyni ukazany na miniaturze z italskiego manuskryptu z pocz. XIV w. (Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 183, 183, f. 1⁸⁵) to niewątpliwie obraz nauczania prawa w uniwersytecie średniowiecznym, będący *quasi* rodzajową ilustracją typowej dysputy scholastycznej. Przebieg tych dyskusji odbywał się na wzór procesów sądowych, według określonego porządku. W podobny sposób Gracjan rozwiązał *pars secunda* Dekretu. Każda *Causa* to w gruncie rzeczy stenogram z procesu sądowego, lecz jednocześnie scholastyczna *questio*⁸⁶.

⁸² B a s z k i e w i c z, *Myśl polityczna wieków średnich*, s. 193.

⁸³ Tamże, s. 201.

⁸⁴ U l l m a n n, *Law and Politics*, s. 222-223. Analizą miniatur w rękopisach tego tekstu na gruncie polskim zajęła się A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Miniatury legnickich kodeksów prawnych z końca XIV w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 32 (1988) z. 1, s. 101-127, gdzie podano podstawową literaturę dotyczącą problemu *Zwierzciadła Saskiego*; o związkach ikonograficznych z *Dekretem Gracjana*, s. 117.

⁸⁵ M e l n i k a s, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 88, fig. 44.

⁸⁶ S. W i e l g u s, *Prawo w średniowiecznej kulturze europejskiej*, „Ethos”, 12 (1999) nr 1-2, s. 58-59.

W miarę zgodne współdziałanie monarchy i papieża, jakie istniało we Francji w czasach panowania Ludwika IX, ilustruje miniatura z rękopisu przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL (Ms. 1, f. 1). Zwierzchnicy świecki i duchowny ukazani zostali jako równorzędni władcy, każdy na swoim tronie, w otoczeniu swoich dworów złożonych bądź z rycerstwa, bądź z kardynałów i biskupów. Król, w otwartej koronie trzyma w ręku materialny miecz sprawiedliwości – *gladius materialis*, papież – miecz duchowy, którym jest słowo Boże (Ef. VI, 18) czyli księgę. Miniatura ta niewątpliwie wyraża podobne treści jak ukazane powyżej przedstawienia w manuskryptach italskich. Rękopis lubelski opatrzony został glossą marginesową autorstwa Jana Teutonicusa napisaną ok. 1216 roku. Jak zauważa badacz jego poglądów Pennington, reprezentował on, podobnie jak Gracjan, dość ugodowe stanowisko w sprawie współdziałania *regnum* i *sacerdotium*, akcentując potrzebę ich współdziałania⁸⁷. Świadczyć to może, iż glossy również miały wpływ na ikonografię miniatur rękopisów prawniczych.

Idea współdziałania władz świeckich i duchownych rywalizowała zarówno z dążeniami papieskimi do pełnej władzy i kontroli nad Kościołem i monarchiami świeckimi jak i z dążeniami władców do odzyskania wpływów jeśli nie na wybór papieża, to przynajmniej na hierarchię kościelną we własnej monarchii. Rozwój tych dążeń prześledzić można na miniaturach *Pars prima*.

Jedną z kompozycji tego rodzaju jest pochodząca z kręgu francuskiego miniatura ukazująca w potrójnej gotyckiej arkadzie Chrystusa, w trakcie przekazywania władzy (Paryż, Bibliothèque nationale, Ms. lat. 3893, f. 1 [fot. 11]⁸⁸). Po jego lewej stronie święty Piotr, nieco mniejszy, z aureolą i zwieńczony *regnum* - symbolem władzy papieskiej, otrzymuje klucze - symbol władzy związywania i rozwiązywania (Cokolwiek zwiążecie na ziemi, będzie związane w niebie, Mt. XVI, 19) oraz świecki, niezidentyfikowany monarcha w cesarskiej koronie zamkniętej, bezpośrednio od Chrystusa otrzymuje miecz władzy świeckiej. Wymowa tej miniatury jest dość jednoznaczna i podkreśla, iż o ile papież jest jedynie następcą (wikariuszem) św. Piotra i władzę posiada dzięki jego pośrednictwu i sukcesji apostołskiej, to cesarz czy król panuje *dei gratia* bezpośrednio dzięki boskiemu nadaniu.

Idea hierokracji oraz podkreślenie w tytulaturze, iż papież jest wikariuszem już nie św. Piotra ale samego Chrystusa, lansowane przez Innocentego III⁸⁹, znalazły swój wyraz w przedstawieniu z manuskryptu wiedeńskiego, (Nationalbibliothek, Ms. 2069, f. 1, [fot. 12]⁹⁰). W prostokątnym polu miniatury, pod trójdzielną arkadą ukazano papieża w centrum siedzącego na tronie, w miejscu wcześniej zajmowanym przez Chrystusa. Lewą ręką przekazuje on

⁸⁷ Pennington, *A Study of Johannes Teutonicus*, s. 47.

⁸⁸ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 94, fig. 55.

⁸⁹ Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, s. 179. Mundy, *Europa Średniowieczna*, s. 218.

⁹⁰ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 96, fig. 59.

miecz materialny grupie rycerzy, prawą – księgę (miecz duchowy) grupie duchownych. Nieco na marginesie tych rozważań warto zwrócić uwagę na postać kobiecą, grająca na lutni, ukazaną wewnątrz minuskułowej litery „h”, poniżej omawianej miniatury. Melnikas widział w niej personifikację harmonii pomiędzy władzą świecką i duchowną⁹¹. W kontekście przedstawienia, w którym centralne miejsce zajmuje papież jako zwierzchnik zarówno duchownych jak i świeckich, nie wydaje się to słuszne. Owa niewiasta grając na lutni wyraża zapewne myśl, na którą trafnie zwrócił uwagę Stephan Kuttner. Badacz ten, wychodząc od etymologii słowa *concordia* i powołując się na wizję świętego Augustyna o harmonijnym czyli zgodnym śpiewie zmartwychwstających świętych wprowadził pewną korektę do programowego niejako dla ikonologów tekstu Erwina Panofsky«ego o architekturze gotyckiej i scholastyce⁹². Mianowicie, *Concordia discordantium canonum* Gracjana, będąc podstawowym dziełem scholastyki, rozumianej jako metoda badawcza, skonstruowana została w oparciu o wartości raczej muzyczne, polifoniczne (co podkreśla tytuł dzieła), niż architektoniczne, co oczywiście nie podważa stwierdzeń o powiązaniach gotyckiej myśli architektonicznej ze scholastyką. W tym kontekście owa niewiasta z lutnią na miniaturze, to najprawdopodobniej personifikacja tytułu księgi⁹³.

Miniatura wykonana przez czeskiego mistrza Skrziczka, aktywnego w latach panowania Jerzego z Podebradu: (1457-1471), (Praga, Archiwum Zamku Praskiego, Ms. Biblioteka Kapituły, I 1, f. 1 [fot.13]⁹⁴), posiada podobną wymowę. Została ona rozdzielona na dwie strefy. W niższej zobrazowana została hierarchia władzy duchowej i świeckiej, kierowanej przez papieża. Został on przedstawiony w centrum kompozycji, na tronie, w akcie przekazywania miecza cesarzowi i księgi kardynałowi. Dostojnicy ci siedzą na równym poziomie, na dwóch oddzielnych tronach. Poniżej kardynała ukazano dwóch biskupów, jeszcze niżej dwóch duchownych: księdza i mnicha. Równoległe do nich przedstawiono hierarchie świecką – dwóch królów i dwóch rycerzy. Papież ukazany jest w aureoli na głowie, zahaczającej o strefę górną obrazującą niebo. Tutaj Chrystus siedzący na rozbudowanym architektonicznym tronie, trzyma nad głową papieża tiarę. Adorujący Go po bokach dwaj aniołowie trzymają w rękach berło i jabłko.

Również miniatura katalońska z poł. XIV w. (Londyn, British Museum, Ms. Add. 15.274, f. 3v [fot.14]⁹⁵) akcentuje zwierzchność papieską nad sferą świecką. Papież, przedstawiony na architektonicznym tronie w centrum prostokątnej kompozycji, przewodniczy zgromadzeniu dostojników. Na lewo od niego ukazano siedzących w dwóch rzędach kardynałów, biskupów i kler, na

⁹¹ Tamże, s. 55-56.

⁹² E. Panofsky, *Gotyck i Scholastyka*, „Znak“, 10 (1958) nr 3, s. 254-269.

⁹³ Kuttner, *Harmony from Dissonance*, s. 4-5.

⁹⁴ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 103, fig. 68.

⁹⁵ Tamże, Pl. XIX.

lewo zaś w podobnym układzie siedzą cesarz, królowie i notable świeccy. Papież rozmawia z siedzącym poniżej cesarzem, zobrazowanym jako zwierzchnik innych monarchów. Miniaturę tą można zinterpretować cytując wypowiedź Innocentego III z 1198 roku: „*Nie zaprzeczamy, że cesarz jest najwyższą instancją w sprawach doczesnych dla tych, którzy otrzymują od niego doczesne dobra, lecz papież jest najwyższą instancją w sprawach duchowych, które, podobnie jak dusza góruje nad ciałem, większą mają wartość niżli sprawy doczesne*”⁹⁶.

Dążenie do nadrzędnej roli papieża wobec całej Europy wyrażało się również w zwierzchności feudalnej nad poszczególnymi królestwami (Polska, Węgry, Anglia), a co za tym idzie w prawie do wyrażania zgody na koronację cesarską i królewską. W przypadku cesarza kandydat musiał być koronowany osobiście przez papieża, co dawało stolicy apostolskiej możliwość wpływu w wewnętrzne stosunki w Rzeszy niemieckiej i wybór kandydata korzystniejszego dla siebie. Scenę taką przedstawiono na miniaturze w rękopisie berlińskim, (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. lat, Fol. 4, f. 3 [fot. 15]⁹⁷). Kandydat, w otoczeniu zbrojnych, klęczy przed papieżem, tronującym na podwyższeniu, wśród kardynałów i dostojników Kurii. Błogosławi on koronę trzymaną przez jednego z kardynałów. Fragmenty murów oraz trójdzielna arkada sugerują wnętrze pałacowe. Miniatura ta obramowana jest szeroką bordiurą z medalionami na narożach. W architektonicznych niszach bordiury, po bokach sceny głównej ukazano archanioła Gabriela i NMP w scenie Zwiastowania, zaś w medalionach na narożach (od lewego górnego rogu, zgodnie z ruchem wskazówek zegara: św. Mikołaja, św. Katarzynę Aleksandryjską, św. Jerzego, św. Małgorzatę). Jaki był sens umieszczenia tych przedstawień? Wydaje się, iż w przypadku zwiastowania chodziło o nawiązanie do przekazania misji, zadania, zleconego przez Boga. Tak jak Maria od Boga otrzymała zadanie urodzenia Zbawiciela, tak cesarz otrzymał władzę by służyć papieżowi. Cytowane słowa papieża Grzegorza VII o nadawaniu i odbieraniu wszelkiej władzy świeckiej przez duchownych pozostają aktualne w wymowie tej miniatury.

Ważnym szczegółem ikonograficznym, wzmacniającym wymowę przedstawień obrazujących wzajemne relacje *regnum – sacerdotium* jest ubiór papieski. W początkowym okresie są to zwykłe szaty biskupie: ornat, mitra i pastorał, symbolizujące władzę pasterską duchownego. Z czasem pojawia się strój specjalny, zastrzeżony tylko dla papieża na uroczystości nie związane z liturgią⁹⁸. Składają się nań: stożkowane nakrycie głowy – *regnum*, które później zostanie przekształcone w tiarę oraz czerwony płaszcz – *cappa rubrea*⁹⁹.

⁹⁶ *Solitae* w: *Liber extra* I, 33, 6, w: CICan, II, s. 197; cyt. za Mundy, *Europa Średniowieczna*, s. 213.

⁹⁷ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 97, fig. 60, Pl. XII.

⁹⁸ Ullmann, *The Growth of the papal Government*, s. 311-313.

⁹⁹ Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste*, s. 93-99.

Regnum – zwane również *corona*, pojawia się w XI wieku. Na pewno używał go Grzegorz VII w 1075 roku w czasie procesji do pałacu Latcrańskiego¹⁰⁰. Pod koniec wieku papież ubrany był w *regnum* i *purpura* i jak zauważył biskup Bruno z Segni, niczym się w wyglądzie nie różnił od cesarza¹⁰¹. To porównanie jest znaczące i nieprzypadkowe. Papież, nawiązując do tzw. Donacji Konstantyna i *Legenda Sancti Silvestri* utrzymywali, że cesarz złożył w ręce Kościoła Rzymskiego chwałę, moc i honor cesarstwa oraz wszystkie insygnia i symbole: koronę, purpurowy płaszcz, włócznię itd., które stały się własnością papieża, mogącego nimi rozporządzać¹⁰². Grzegorz VII w swoim programowym dokumencie *Dictatus Papae* stwierdza wprost: *Solus (papa) uti possit imperialibus insignis* (DP 8)¹⁰³. Przeroforsowując stanowisko o najwyższej władzy nad światem, papież tymi symbolami podkreślał, że jest *sacerdos regalis* i *imperialis episcopus – rex et sacerdos*¹⁰⁴. *Regnum – corona* była symbolem ziemskiej, świeckiej władzy papieskiej, władzy wzorowanej na cesarskiej. Jak zauważa Walter Ullmann, symbol ten był deklaracyjny a nie konstytutywny. *Regnum*, otrzymywane podczas koronacji nie dawało papieżowi władzy takiej jakiej by nie miał bez tego obrzędu. W przeciwieństwie do niego, króla lub cesarza dopiero koronacja symbolicznie czyniła władcą. Papież posiadałby swa władzę bez koronacji, natomiast monarcha świecki bez sakry nie miałby (przynajmniej symbolicznie) żadnej władzy¹⁰⁵. Czerwony płaszcz, swoim rodowodem sięgający czasów starożytnych symbolizował złączenie osoby papieża z urzędcą papiestwa¹⁰⁶.

Całkowicie odmienne myślenie zarówno o źródłach prawa jak i miejscu monarchy prezentują miniatury powstałe w kręgu paryskim, głównie pod formalnym wpływem warsztatu mistrza Honorè¹⁰⁷. Z najważniejszych przykładów wymienić można: wykonaną przez samego mistrza Honorè miniaturę z rękopisu z Tours (Bibliothèque Municipale, ms. 558, f. 1 [fot. 16]¹⁰⁸) czy z Amiens, (Bibliothèque Municipale, ms. 353, f. 46¹⁰⁹). W przeciwieństwie do wcześniejszych akcentują one nadrzędną rolę monarchy świeckiego, w którym możemy widzieć króla Francji z dynastii Kapetyngów. Całą grupę tych miniatur łączy wspólny schemat ikonograficzny w wewnętrznym polu minuskułowego inic-

¹⁰⁰ Lib. Pont., II, 282, linie 20-21; Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages*, s. 311.

¹⁰¹ PL. CLXV; Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages*, s. 311.

¹⁰² Ullmann *Medieval Political Thought*, s. 60-61.

¹⁰³ Ullmann, *The Growth of the papal Government*, s. 315.

¹⁰⁴ Tamże, s. 315.

¹⁰⁵ Tamże, s. 317.

¹⁰⁶ Tamże, s. 318, przyp 2: tuż po wyborze jeden z diakonów nakładał papieżowi – elektowi czerwony płaszcz ze słowami: *Investio te de papatu Romano, ut praesidis urbi et orbi Ordo Romanum XIII*, cap. 2 (PL. Lxxviii, 1105.)

¹⁰⁷ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 58; C. Sterling, *La peinture à Paris 1300-1500*, Paris 1987, s. 41-43.

¹⁰⁸ Sterling, *La peinture à Paris 1300-1500*, s. 41-43.

¹⁰⁹ Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 93, fig. 52.

jału „h”, bądź w prostokątnych ramach samodzielnej miniatury figuralnej ukazano siedzącego na tronie władcę w koronie i płaszczu, ujętego z lewego profilu, ze skrzyżowanymi nogami. W lewej dłoni trzyma on nagi miecz sztychem do góry symbolizujący jego władzę sądowniczą¹¹⁰, rzadziej berło. Przed nim stoi grupka dworzan świeckich i duchownych możliwych do zinterpretowania jako rada królewska, zaś bezpośrednio przed królem siedzi klerk spisujący prawo dyktowane przez władcę. Monarcha wyciąga prawą rękę z wyprostowanym palcem wskazującym w kierunku piszącego klerka, akcentuje swoją wolę. Władca wzrok kieruje w stronę dworzan, którzy patrząc na króla retorycznymi gestami podkreślają swoją radę i opinię. Ogólnie rzecz biorąc przedstawienie to można zinterpretować jako ukazanie suwerennego władcy, co niejednokrotnie podkreślane jest koroną zamkniętą, stanowiącego prawo w swojej monarchii w myśl zasady – *rex est imperator in regno suo* – niemniej pod kontrolą Kościoła. Od wydania dekretu *Per Venerabilem* w 1213 roku papież, w sporze z cesarzem Fryderykiem Barbarossą chętnie akcentowali tą niezależność monarchów europejskich, urażonych cesarskim określeniem „królewiatka”¹¹¹. Najmocniej myśl ta została zaakcentowana w rękopisie przechowywanym w Brukseli (Bibliothèque Royale, Ms. 5668, f. 1, [fot. 17]¹¹²), gdzie monarcha ujęty został frontalnie pod stylizowaną, gotycka arkadą, siedząc na tronie w majestatycznej pozie, w zamkniętej koronie na głowie, z berłem i jabłkiem, w perspektywie hieratycznej w stosunku do otaczających go dworzan. Przy jego nogach ukazano siedzącą postać piszącego klerka. Niemniej pozostaje dość dziwne, iż w dziele o wybitnie kościelnym charakterze, jakim jest dekret prawa kanonicznego, pojawia się nie zwierzchnik duchowny, lecz świecki monarcha. Wynikać to może z dwóch przyczyn. Z jednej strony Kapeptyngowie w stosunku do papieży zawsze pozostawali niezależni, a często nawet udzielali im pomocy i schronienia w sporach z cesarzami. Umocnieni określeniem „arcychrześcijański”¹¹³, namaszczeniem quasi biskupim – przy pomocy oleju zesłanego przez Ducha Świętego i obdarzeni cudowną mocą leczenia skrofulów¹¹⁴ pragnęli władzy niezależnej i całkowitej, również nad Kościołem. Umacniali te dążenia ówcześni myśliciele. Jan Quidort z Paryża, w dziele *O władzy królewskiej i papieskiej*, z 1302 roku pisał, iż nie należy Kościoła stawiać wyżej od państwa: „władza królewska nie pochodzi od papieża ani zewnętrznie, ani praktycznie, ale od Boga i ludu, który wybiera króla w oso-

¹¹⁰ Na temat miecza jako symbolu władzy sądowniczej monarchy: A. Adamczuk, *Szczerbiec Miecz Sprawiedliwości – Próba analizy ikonograficznej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1-2 (2002) (w druku).

¹¹¹ Mundy, *Europa Średniowieczna*, s. 370.

¹¹² Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 94, fig. 54.

¹¹³ Po raz pierwszy określenie to pojawia się w dekrete *Per venerabilem* z 1213 r., w roku 1215 papież Innocenty III stwierdził, że tytuł „król arcychrześcijański” przysługuje królom Francji zob.: Mundy, *Europa Średniowieczna*, s. 370.

¹¹⁴ M. Bloch, *Królowie cudotwórcy*, Warszawa 1998, passim.

bie albo dynastii (...). Powiadać, że władza królewska pochodzi najpierw od Boga, a potem od papieża, jest całkowita niedorzecznością”¹¹⁵. Uzyskanie kontroli nad Kościołem a przede wszystkim nad klerem, miało dla króla Francji jak najbardziej praktyczne znaczenie. Przyjęcie niższych święceń duchownych i prawo do noszenia tonsury nie nakładało obowiązku celibatu ani mieszkania wspólnotowego, natomiast zwalniało ze służby wojskowej oraz co najważniejsze z płacenia podatków. Do tej kategorii niższego kleru, uznawanego jednak za duchowieństwo, należeli prawnicy, notariusze, woźni sądów kościelnych, profesorowie i studenci uniwersytetów. Podlegali oni ochronie prawa kanonicznego i jurysdykcji kościelnej. Oblicza się, iż pod koniec XIII wieku w Reims ok. jedna dziesiąta mieszkańców nosiła tonsurę. Była to więc liczba dość pokaźna¹¹⁶.

Niejako w opozycji stoją miniatury z tego samego kręgu artystycznego, na których w podobny sposób pojawia się jedynie papież czy inny zwierzchnik duchowy. Wydaje się, iż są one najbardziej zgodne z duchem Dekretu, takim jaki miał na myśli Gracjan, to znaczy koncentrującym się na sprawach wewnątrzkościelnych. Najbardziej wyrazistymi przykładami są miniatury z następujących rękopisów: Watykan, (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ross. lat. 307, f. 1 [fot. 18]¹¹⁷) czy przechowywany w Bibliotece Narodowej w Paryżu (Ms.lat. 16.898, f. 3¹¹⁸).

Ikonograficznym pierwowzorem zarówno dla przedstawień samego papieża jak i samego monarchy, w obrębie iluminacji Dekretów Gracjana była zapewne miniatura z Tuluzy, kolekcja prywatna, f. 3 [fot. 19]¹¹⁹). Ukazuje ona w dwóch prostokątnych polach kompozycyjnych dwie oddzielne sceny. W wyższym polu ukazano papieża wręczającego księgę praw, w niższym monarchę siedzącego na tronie z micczem w dłoni, w trakcie dyktowania prawa. Następnym krokiem w rozwoju tego schematu ikonograficznego było, zapewne w zależności od stanowiska zamawiającego bądź ukazanie samego monarchy, bądź samego papieża.

Podsumowując rozważania nad ikonografią miniatur zdobiących *Pars prima* Dekretu Gracjana, można stwierdzić, iż są one pewnego rodzaju „glossami”, które uzupełniają tekst podstawowy. To porównanie do komentarzy prawnych wynika z faktu, iż również miniatury, starając się zobrazować tekst Dekretu, nie były li tylko (a przynajmniej nie zawsze) ilustracją *ad littera*. Powstając w czasie późniejszym niż tekst, w swej warstwie ikonograficznej

¹¹⁵ J a n Quidort, *De potestate regia et papali*, (wyd. Bleinstein) 10, s. 113; zob: M u n d y, *Europa Średniowieczna*, s. 321.

¹¹⁶ M u n d y, *Europa Średniowieczna*, s. 192.

¹¹⁷ M e l n i k a s, *The Corpus Of the Miniatures*, s. 99, fig. 63.

¹¹⁸ Tamże, s. 98, fig. 61.

¹¹⁹ Tamże, s. 96, fig. 58; P. O u r l i a c, *Un manuscrits à miniatures du Decret Gratien conserve dans une collection privée*, „Studia Gratiana”, 1 (1953) s. 303-323.

i ikonologicznej pozostają niewątpliwie pod wpływem podobnych jak glossy uwarunkowań. Wpływ na to miały zarówno sytuacja polityczna jak i osobiste poglądy oraz ustosunkowania zamawiającego dzieło. Pewną rolę odgrywało też niewątpliwie osobiste doświadczenie iluminatora, dostarczane mu wzorce lecz i zaobserwowane sytuacje.

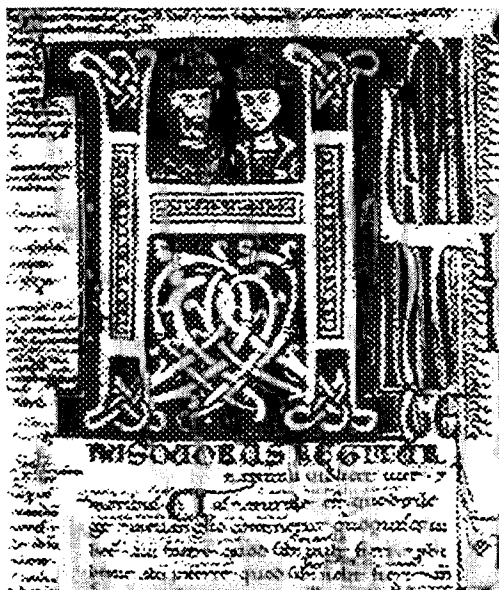
**DIE MINIATUREN DES ERSTEN TEILS DES DEKRETS
VON GRATIANUS – "PARS PRIMA" – ALS WIDERSPIEGELUNG
DER VERÄNDERUNGEN IN DER ABBILDUNG DES VERHÄLTNIS-
SES VON REGNUM UND SACERDOTUM.
EINE IKONOGRAPHISCHE STUDIE**

Zusammenfassung

Der Artikel betrifft das Problem der Ikonologie der Miniaturen, die den ersten Teil des etwa 1140-1150 von Gratianus verfaßten Dekrets schmücken (vollständiger Titel: Concordia Discordantium Canonum). In diesem als "Pars Prima" bezeichneten Teil behandelt Gratianus unter anderem die Frage der gegenseitigen Beziehungen zwischen weltlicher und geistlicher Macht. In Causae II, q. 7 post c. XLI, § 3 unterstreicht er, anknüpfend an einen von Papst Gelasius († 496) geäußerten Gedanken, die Existenz zweier unabhängiger und gleichrangiger Machtzentren. Sowohl das Regnum als auch das Sacerdotium besitzen einen ihren Aufgaben entsprechenden Macht- und Kompetenzbereich. Ein Ausdruck dieser Idee war die sich auf das Lukasevangelium (22, 35-38) stützende sog. Zwei-Schwerter-Theorie. Gratianus betont jedoch, dass die Kirche die Legitimität des weltlichen Herrschers begründet und diesen kontrolliert (V.XXIV, q. 1, c. XXXIX).

Das Verhältnis von Regnum und Sacerdotum wurde von Gratianus recht eindeutig zum Ausdruck gebracht. Dennoch treten in den einzelnen Manuskripten des Dekrets von Gratianus diesbezüglich beträchtliche Unterschiede in der Ikonographie der Miniaturen von Pars Prima auf. Beeinflußt wurden diese Differenzen durch Zeit und Ort der Entstehung der jeweiligen Handschrift und im Zusammenhang damit auch durch die konkrete politische Situation. Wichtig ist auch das konkrete Milieu, in dem das Werk hergestellt oder bestellt wurde. Die den ersten Teil des Dekrets von Gratianus schmückenden Miniaturen unterstrichen entweder die Fülle der päpstlichen Macht - plenitudo potestatis (Exemplum: Wien, Nationalbibliothek, Ms. 2069, f. 1) oder ein Gleichgewicht zwischen Regnum und Sacerdotum (Exemplum: Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Lat. 1375, f. 1), oder aber die sakrale Stärke der königlichen Herrschaft, die auf die inneren Angelegenheiten der Kirche Einfluß nehmen konnte (Miniaturen aus dem Kreis von Meister Honoré; Exemplum: Tours, Bibliotheque Minicipal, Ms. 558, f. 1).

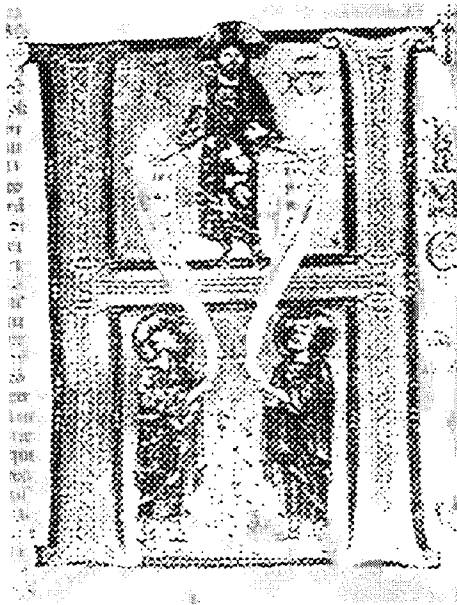
Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich

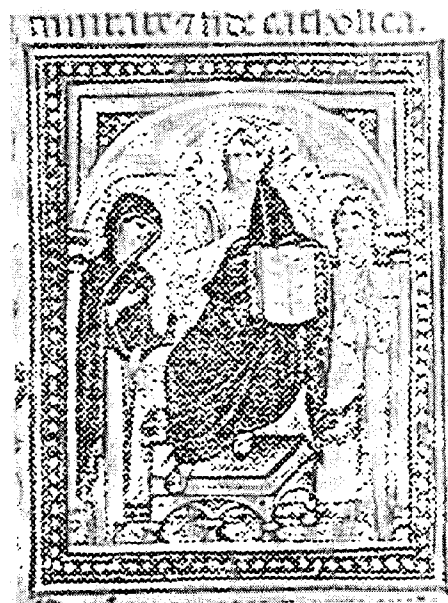
Fot. 1. Berlin, Staatsbibliothek, s. Phill. 1742, f. 3,
(wg Melnikas, *The Corpus*, s. 67, fig. 11)

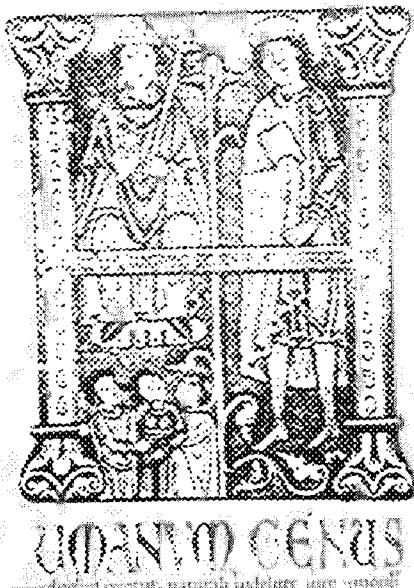
Fot. 2. Rouen, Bibliotheque Municipale, Ms. 707 (E. 21), f. 2v,
(wg wg Melnikas, *The Corpus*, s. 69, fig. 14)

Fot. 3. Kraków. Biblioteka Jagiellońska Ms. 356, fol. 12 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 68, fig. 13)

Fot. 4. Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1390, f. 2v (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 28, fig. 31)

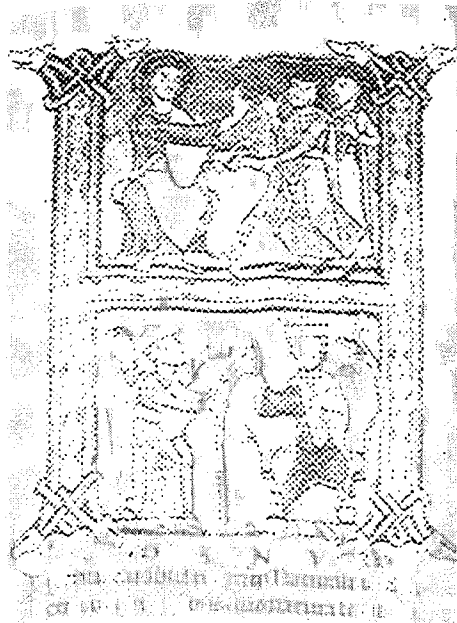
Fot. 5. Chambéry, Bibliothèque de la ville, Ms. 13, f. 1v (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 76, fig. 28)

Fot. 6. Bruksela, Bibliotheque Royale, Ms. 7451 (5264), f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 90, fig. 48)

Fot. 7. Cambrai, Bibliotheque Municipale, Ms. C. 967, f. 10, (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 73, fig. 23)

Fot. 8. Monte Cassino, Biblioteca Abbaziale, Ms. 64z, f. 3, (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 74, fig. 25)

Fot. 9. Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1366, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, Pl. IX)

Fot. 10. Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. lat. 1375, f. ?, (wg Melnikas, *The Corpus*, Pl. VIII)

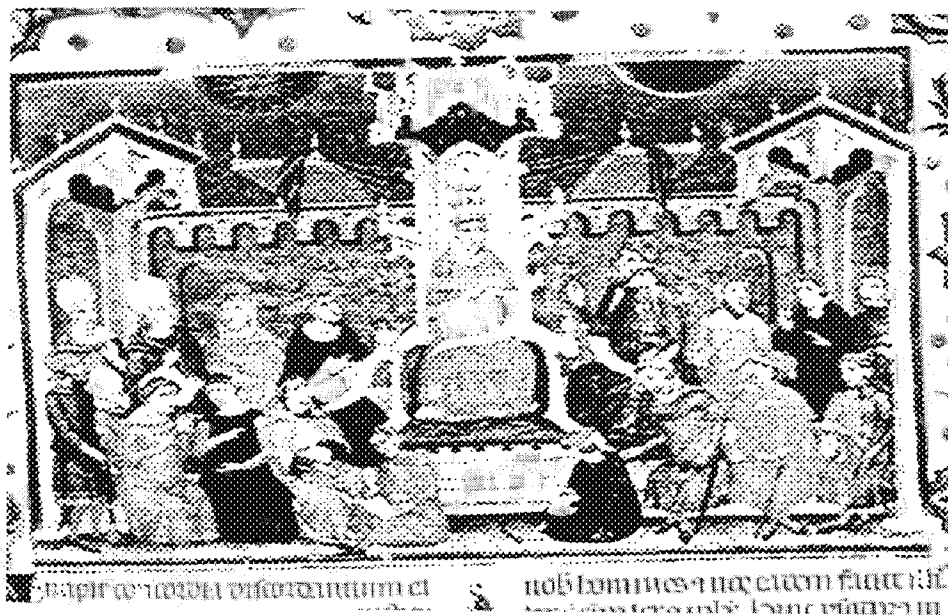
Fot. 11. Paryż, Bibliotheque Nationale, Ms. lat. 3893, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 95, fig. 55)

Fot. 12. Wiedeń, Nationalbibliothek, Ms. 2069, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 96, fig. 59)

Fot. 13. Praga, Archiwum Zamku Praskiego, Ms. Biblioteka Kapituły, I. 1, f. 1. (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 103, fig. 68)

Fot. 14. Londyn, British Museum, Ms. Add. 15274, f. 3v (wg Melnikas, *The Corpus*, Pl. XIX)

Fot. 15. Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturberitz, Ms. lat. Fol. 4, f. 3 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 97, fig. 60)

Fot. 16. Tours, Bibliotheque Municipale, Ms. 558, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, Pl. X)

Fot. 17. Bruksela, Bibliotheque Royale, Ms. 5668, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 94, fig. 54)

Fot. 18. Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ross. lat. 307, f. 1 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 99, fig. 63)

Fot. 19. Tuluza, kolekcja prywatna, f. 3 (wg Melnikas, *The Corpus*, s. 96, fig. 58)